

БРАНИСЛАВ КОВАЧЕВИЋ

ТРИНАЕСТОЈУЛСКИ УСТАНАК У ЕМИГРАНТСКОЈ ИСТОРИОГРАФСКОЈ ЛИТЕРАТУРИ

Емигрантска литература је деценијама била недозвољена као штиво и извор за проучавање прошлог рата. Идеолошко-политички противници у Југославији од 1941. до 1945 . године као да нијесу ништа научили од прошлости, као да нијесу знали да и тајне и забране имају свој вијек. Комунисти су били искључиви и бранили интерпретацију своје историје, како је то одговарало побједницима, а емигранти су робујући својим антикомунистичким предрасудама и увјерењима, настављали у иностранству, користећи литературу (сјећања- мемоаре, есејистичке списе, документа, радове са научном претензијом) да ратују за идеје због којих су поражени у прошлом рату.

Историографски гледано, емигрантска литература незаобилазан је извор података о оним који су изгубили рат. У њој налазимо податке о вођама, акцијама, програмима, о чињеницама којих нема у другим нашим изворима. Проучавање ове литературе је и у сагласности са императивом историчара да освјетли и критички анализира све изворе. Генерално узевши, у овој литератури мало је нових чињеница, а много више идеолошких расуђивања. У педесетак радова које сам прегледао много је више говора о Србији, Србима у Хрватској и Босни него о Црној Гори. О тринаестојулском устанку 1941. године мало има података, а много их је више о ликвидацији националиста у зиму 1941—1942. Прелази се олако преко сарадње са Италијанима против комуниста.

Захваљујући продору слободе и рушењу комунистичке ускогрудости, емигрантска литература постала је доступна научницима и другим знатижељницима, а према њој се треба односити како она стручно заслужује и имати у виду да нас од догађаја дијели педесет година.

Анализа емигрантске литературе открива да у њој има много фактографских грешака. Те грешке су настале из незнања

или свјесно пласиране, што захтијева детаљно проучавање. Лако је рећи, али је тешко доказати да су официри (поготову они који су без отпора капитулирали у априлском рату) и „национални прваци” (не каже се који) имали примат у односу на комунисте у Црној Гори. Свакако да они нијесу били без икаквог утицаја, као што их представљају комунисти. Такође, не може се занемаривати чињеница да је Комунистичка партија Југославије налазила прије рата погодно тло за свој рад у црногорским селима, а и градским срединама. Познат је снажан утицај КПЈ у школама и међу малобројним радништвом.

Како се може тврдити да је легенда о Дражи Михаиловићу живјела у црногорском народу у јулу 1941. године?¹ Познато је и утврђено да је његов утицај послјије маја 1941. године, када се нашао на Равној Гори, био скучен на најужи крај под Сувобором. Осим тога, Михаиловић је тек у септембру 1941. успоставио везу са Британцима и избјегличком владом у Лондону. Ту је и депласирана метафора о комунизму као „тројанском коњу”² који се увукао у народ, као да му се требало на тај начин увлачити, поготово када се зна да је комунизам представљао идентификацију Русије и СССР-а у Црној Гори.

На једном мјесту у овој литератури говори се о томе да је италијански краљ морао да се спасава од устаника бјекством авионом из Црне Горе.³ Међутим, познато је да је италијански краљ посетио Цетиње 16. маја 1941. године. Таквих фактографских грешака има још.

У овим радовима има и противурјечности. Тако, на примјер, говори се о „националном вођству” устанка, а касније о „самозваној врховној команди”. Посебно је лишена смисла и логике констатација да је тринаестојулски устанак дио велике равногорске идеје.⁴ Тада се за Михаиловића није ни знало, па ни за ту „равногорску идеју”. Произвољна је и терминологија у емигрантској литератури. Примјера ради на неколико мјеста налазимо термин „равногорска револуција”, без ближег одређења њеног значења, а у текстовима Љотићевског поријекла негира се да је Михаиловић имао револуционарну визију.

Идеолошки је лајтмотив ових радова да су комунисти били равнодушни према народу и његовим невољама, тежили да народу буде што горе — како би било боље за њих и њихов план освајања власти. Дакле, комунисти су анационални, струја ван народа, насилници који желе само власт. Несумњиво је да су комунисти ишли на рат у рату, на револуционарни рат, социјалну револуцију у особеној историјској ситуацији, при чему

¹ Вукашин Р. Перовић, Енциклопедијски и политички коментар геноцида. Прва четничка енциклопедија, Књига I, св. 1, Минхен, 1964, стр. 95.

² У „Књизи о Дражи”, Српска народна одбрана, Виндзор, 1956. Уредно: Радоје Л. Кнежевић, свеска I, текст Милана Бандовића — Устанак у Црној Гори јул-август 1941, стр. 79.

³ Вукашин Р. Перовић, н. д. стр. 95.

⁴ У „Књизи о Дражи”, н. д. стр. 86.

има код њих и превише искључивости, секташтва, очувања идентитета своје организације по сваку цијену. Но, те се појаве морају преламати кроз једну другачију призму. Комунисти су схватили неопходност офанзивне акције, свјесни да терор окупатора подстиче устанак, да стратегију класног блицкрига везују и остварују кроз борбу против окупатора, прилагођавајући своју стратегију карактеру антифашистичког рата.

У литератури: западној, совјетској, југословенској, оној која је настајала у Југославији за ових педесет година, и у емигрантској литератури (историјска публицистика и мемоаристика, као два особена вида историографског стваралаштва) дуго се ломе копља око тога: ко је први почео, чији је примат, није ли Михаиловићев покрет први герилски покрет у Европи, а Дража Михаиловић први европски герилац у другом свјетском рату? Тако се и у овој литератури, када је ријеч о тринаестојулском устанку, расправља једнострано. Говори се о националним снагама као вођама устанка, о дисквалификацији комуниста, јер они, по њима, и нијесу национални. Шта, међутим, казују несумњиво утврђене чињенице о припремама, почетку и извођењу устанка — познато је. Тачно је да је први организовани антиокупаторски покрет у Југославији био покрет Драже Михаиловића, али објективно без акције. Друга је ствар патриотско, антиокупаторско расположење и код дијела грађанских снага, те посебан револт због Петровданске скупштине, заправо спонтано превазилажење првобитних замисли организатора — комуниста. Посебно је питање зашто већ у устанку долази до гранања супротних схватања, интереса, персоналних сукоба, процјена момента за овакву или онакву реакцију на потезе окупатора.

* * *

Када процјењујемо ову литературу, онда се неминовно уочава и један други аспект. Поред есејистике и мемоаристике, постоји и литература са научним претензијама. Они који се баве истраживањем консултују и југословенску литературу и изворе, као др Ђоко Слијепчевић.⁵ Има аутора који у својим радовима презентирају поједине историјске изворе који су код нас непознати. Такав документ је Дучеова директива генералу Пирцију Биролију, гувернеру Црне Горе од 11. новембра 1941. године.⁶ Осим тога, разликује се писање појединих писаца из разних крајева, које они воде као српске, о догађајима у Црној Гори у љето 1941. године. Те разлике су резултат историјских регионалних и ратних особености, које не дозвољавају нивелисано посматрање. Међу ауторима ових радова не постоји ни гледање на исти проблем — Србију и Црну Гору у рату и револуцији од

⁵ Др Ђоко Слијепчевић, Југославија уочи и за време другог светског рата, Минхен, 1978.

⁶ Вукашин Р. Перовић, н. д. стр. 95—96.

разних писаца: четника (Звонко Вучковић), љотићеваца (Бор. М. Карапанџић), недићеваца (Станислав Краков).

Са становишта историчара, ова сјећања нијесу увијек поуздана, јер се не држе прецизно хронологије. Довољно је размотрити писање Вукашина Р. Перовића, који каже: „Због народног устанка у Црној Гори, Италијани су били принуђени, да своје окупаторске трупе сконцентришу по већим градовима Црне Горе. Територија Србије, која се налази југозападно од Београда одавно је ослобођена од окупатора. У Шапцу и око Шапца воде се велике борбе у којима је непријатељ претрпео велике губитке. Партизани у Југославији су добро наоружани и стално наоружавају народ, који се диже на отворени устанак.

Народноослободилачки устанак захватио је три четвртине Југославије. Срби су сконцентрисали велике снаге око градова у којима су немачки гарнизони и честим нападима наносе непријатељу велике губитке. Због тога је немачки командант Београда тражио од Берлина појачања за борбу против партизана у Југославији...⁷

Међутим, народни устанак у Црној Гори био је угушен кад се у Србији распламсао, као резултат активности двију супарничких снага — партизана и четника — половином септембра 1941. године, када је њемачку управу у Србији мучило да се тај јединствени национални фронт не одржи, а чијем је разбијању требало да послужи образовање „владе народног спаса“ или „генералске“ Милана Недића крајем августа 1941.

Опширна разглабања Вукосава Радовића у књизи „Од судије до чистача. Трагедија двадесетог века“ пуна су сјећања и локалних података о устанку, које тек треба провјеравати, јер се ради о личном, обојеном виђењу догађаја. Одавно је у историографији запажено да сјећања блиједе, да могу бити и јесу лична, да су једна врста обрачуна *post festum*, да писцу није видљиво шире поље.

У поглављу „Устанак у Црној Гори 13. јула 1941. године“ Вукосав Радовић истиче антиокупаторско расположење Црногораца, које је добродошло комунистима ради „искоришћења устанка у своје сврхе“. Када је устанак букнуо, „комунисти су, благодарећи својој организованости, препредености, обучености и директивама партијског вођства, успели да му се ставе на чело.

Устанак је избио 13. јула и осујетио је стварање независне црногорске државе, коју су Италијани и неколико црногорских сепаратиста били прогласили на један дан пред тим. Устаници су за неколико дана разоружали мале италијанске посаде по селима и неким варошицама и гарнизон у Беранама.⁸ Своје виђење устанка Радовић саопштава и у констатацији: „Италијанска казнена експедиција ускоро је угушила овај устанак и том приликом побила доста народа и побила многа села. По-

⁷ Исто, стр. 73—74.

⁸ Вукосав Радовић, Од судије до чистача. Трагедија двадесетог века, Maitland (Х. Ц. В.) — 1970, стр. 209.

том су Италијани позвали народ да се смири код својих кућа, што је народ и учинио, али су комунисти задржали оружје у рукама и склонили се у забачена места, где су се, припремали за нове акције”⁹.

Милан Бандовић у дјелу „Књига о Дражи“ (Виндзор, 1956), износи своја сјећања на устанак у Црној Гори (јул-август 1941), служећи се у историографији недозвољеним методом да кроз једну ситуацију, један моменат и један крај суди и процјењује о знатно ширем и већем простору. Бандовић је сав окренут Бијелом Пољу, Пештеру и по тамошњој констелацији односа суди о цјелокупној ратној стварности. Истина, у овом раду има и неких научно утврбених оцјена. Тако, на примјер, устанак у Црној Гори је „прва оружана побуна широких размера у окупираној Европи” и „представља једну од најсвјетлијих и најславнијих страница Југославије у Другом светском рату”¹⁰.

У третирању појединих личности — Милован Ђилас је, ако се изузму други регионални и локални руководиоци, главна мета скоро свих ових писаца. Они га виде, као и читаву његову породицу, посебно брата Бећа, као комуњаре без примјера.¹¹ Да ли се он стварно тада издвајао, постао видљив (фактички је то кроз Комунистичку партију Југославије и изванредна овлашћења несумњиво био) већ тада, у устаничком вихору, или је то постао на основу накнадних сазнања, његове хијерархијске уздигнутости касније, његовог слома и жртве послје сукоба и разлаза с Титом? Таква појава у третирању појединих личности је честа, а Исак Дојчер је назива „мудрошћу потомака”.

Поред распјеваности, наративности, приповиједања до изнемоглости и присјећања, има прилога који се уздижу до нивоа синтетичког казивања, какви су радови Вукашина Р. Перовића о српству и југословенству Црногораца, гдје настоји да се направи нека дистинкција између Црногораца и других Срба, не и Србијанаца, према српству и југословенству, које вриједи у цјелини навести, без обзира на мотивацију према којој су националисти болећиви, према црногорским комунистима.

„Срби у Србији сматрали су да је обрачун на подручју окупираних Србије углавном и кључ за решење питања на територији послератне Југославије. Они су локални менталитет пренели на једно шире поље које нису познавали. Тај лични обрачун националиста утврдио је пут комунистичкој победи, при чему су скоро сви национални прваци, мада мислили политички, у ствари радили аполитички и нецелисходно. Осјећај сигурности у хомогеној средини, каква је била Србија, није подстрекао на једно дубље разматрање о стварностима у ширем обиму. Та логика је данас постала за нас у туђини владајућа. Србијанци су у туђини још данас једина група, која мисли југословенски, отприлике исто онако како је мислила кад је Југославија стварана. За овима

⁹ Исто, итд.

¹⁰ У „Књизи о Дражи”, н. д. стр. 75 и 86.

¹¹ Вукосав Радовић, н. д. стр. 78.

долазе Црногорци. Њихов обрачун са комунистима у Црној Гори за време рата, гледан је више као домаћа ствар него као део општег југословенског или светског проблема. То је за њих била појава донекле грађена и на племенској подвојености, нахијском патриотизму, уз све примесе оних квасаца од 1908. преко 1915. па све до 1918. и даље. Управо у томе је и лежао и један добар део бољевости црногорских националиста и војног вођства према црногорским комунистима. Црногорци попут Србијанаца живе у опсенама романтичног југословенства без неког оштријег критичког осврта на ту стварност. Црногорци у емиграцији дају свој бројни прилог свим могућим организацијама насталим у туђини, сматрајући да се тиме решава и њихов локални проблем. Овим се очито тежи за отклањањем једног наказно изграђеног мишљења о српском колективу, према коме било какво удруживање Црногораца, макар и по литерарној линији, води опет неком политичком сепаратизму, као да су Срби у емиграцији начисто са појмовима о општесрпском интересу”.¹²

Утицајни четнички командант Звонимир Вучковић, близак кругу Драже Михаиловића, командант I равногорског корпуса, као да пише нешто уравнотеженије приликом расправљања питања — зашто су четници ушли у борбу у јесен 1941. године. Он каже: „... појава комунистичке гериле, њихова преурађена акција и јасно изражени циљеви ставили су нас пред алтернативу: Придржавати се свог основног става, тј. организовати се и чекати погодан моменат, или заједно са комунистима ударити одмах на окупатора. У првом случају, морали бисмо доћи у сукоб с комунистима. Из данашње перспективе гледано, одлука да их нападнемо можда изгледа логична. Али, пренесимо се у оно време, у односе који су тада владали и расположења која су била одлучујућа. Народ је желео да се бори. Ако ми останемо при свом плану и комунисти дигну устанак и ми будемо принуђени да се боримо против њих, њихова пропаганда да се ми налазимо у служби окупатора добила би јаке аргументе. А важније од тога, опасност да им масе због свог антифашистичког става скоро без резерве приђу, била је очигледна. Поред локалне и светске ситуације, Демократије удружене са Совјетским Савезом у борби против фашиста утицале су на доношење тада једино логичне одлуке. Тако је дошло до наше сарадње с комунистима и до устанка у Србији и Црној Гори, који је био преурађен и коштао тешких жртава...”¹³

Без обзира на све нијансе и околишавања, Вучковић се приближава научном тумачењу да су четници промијенили однос према борби из разлога који су им изнуђени, да не остану усамљени, претечени, код народа компромитовани. У датим околностима, када народ жели да се бори, четници нијесу могли дозволити задржавање у оквиру своје стратегије агантизма на-

¹² Вукашин Р. Перовић, н. д. стр. 170—171.

¹³ Звонимир Вучковић, Један поглед на Михаиловићев покрет отпора, Глас канадских Срба, 20. март 1969.

супрот комунистичкој стратегији бескомпромисне антиокупаторске борбе. Докле су на њој спремни да истрају — друго је питање, мада везано за слом црногорског устанка: исплати ли се настављати уз толике жртве итд. Ето и друге аргументације егзистенцијалног карактера која ће нарочито доћи до израза у западној Србији октобра 1941. године, послје великих њемачких репресалија над становништвом Мачве, Крагујевца, Краљева.

Зашто је дошло до устанка у Црној Гори? На ово питање В. Перовић одговара да то није била никаква реакција на терор окупатора, како су поједини аутори одмах послје другог свјетског рата (не наводи који) писали и објављивали своје текстове у Минхену, јер „терора није било“. „У данима који су претходили устанку, било је толико слободе у Црној Гори да се присуство окупатора није ни осјећало. Окупатор је улагао све напоре да би се народ Црне Горе ‚одобровољио‘ и повео за оних пет политичара који су припремали ‚прокламовање црногорске државне независности‘“! По Перовићу, устанак није био одговор на терор окупатора, него је био изазван „импулсом изнутра“. То су били „унутрашњи мотиви моралног значаја, изазваних револтом против припреманог проглашења „Црногорске државне независности“.¹⁴

И Михаило А. Рајнвајн у свом раду „Јесу ли Талијани и Немци били окупирали Црну Гору?“ дочарава стање на Цетињу под италијанском влашћу. „На Цетињу, у својој ‚престоници‘, гувернерова се власт није простирала, од првог дана, ни до последњих кућа Цетиња уза сву гувернерову војну моћ тј. изван круга од 500 метара у полупречнику од Бановине, и то само благодарјећи жици и кордуну јаке страже. У осталим градовима у унутрашњости Црне Горе 2—3 улице су ‚слушале‘, али не и послушале наредбе окупатора! . . .

Црна Гора и Црногорци били су слободни, најслободнији, јер над собом нису имали никакву власт! Напротив, Црногорци су окупирали и Талијане и Немце који су живели, као некада Турци, по градовима, опасаним вишеструком бодљикавом жицом уз сталну и честу стражу под оружјем и бомбом у руци, па су им градови: Цетиње, Подгорица, Никшић и др. и били праве тамнице, јер из њих нису могли ни смели носа помолити! Чудно зар не?, али и тачно! . . .¹⁵

Толерантан однос Италијана према становништву Црне Горе био је оређен политичким разлозима, који су се испољавали у помирљивом држању, давању материјалне помоћи грађанима, придобијању присталица за свој стратешки циљ. Па ипак, до масовног устанка црногорског народа је дошло. О томе Вукашин Р. Перовић пише:

„Јулски устанак, у коме су се подједнако борили националисти као и комунисти против Италијана био је ствар читавог

¹⁴ Вукашин Р. Перовић, н. д. књига I, свеска 2, стр. 93.

¹⁵ Михаило А. Рајнвајн, Јесу ли Талијани и Немци били окупирали Црну Гору? Американски „Србобран“, бр. 12, 832/62.

народа Црне Горе. Његови су иницијатори били подједнако комунисти Црне Горе колико и националисти. У суштини, ако је у питању национална част, у јулском устанку тај моменат је подједнако подстрекао комунисте колико и националисте. Разлика је наступила са оним моментом, када се пред народ појавио проблем циља и смисла борбе против окупатора. У самој тактици комунисти су ушли у устанак психолошки припремљенији од националиста. Ушли су наоружанији него националисти, јер су се одмах после слома државе почели да припремају за борбу, тј. отимање власти, чим им се за то буде дала прилика. Та им се прилика дала кроз напад Немаца на Совјетски Савез¹⁶.

Анализирајући циљ комуниста и националиста у устанку, Р. Перовић се позива на мишљење једног (не наводи којег) од учесника у устанку, активног југословенског официра и војног руководиоца у одредима Павла Ђуришића, који о народном устанку у Црној Гори пише:

„... Тачно је, да су комунисти устанком желели да постигну једно, а ми друго; они посебни, а ми општи циљ. Они су хтели да покажу оданост интернационали и бољшевичкој Москви без обзира на жртве које ће народ поднети, док смо ми имали за циљ да спречимо стварање једне црногорске државе по рецепту сепаратиста, што би значило стварање једне сателитске земље сличне Павлићевој НДХ, и да народ не дође у положај најамника фашистичких окупатора против самог себе...”

Одређујући простор устаничких борби, интензитет војних окршаја, мјесто и улогу руководства, акције, исти аутор истиче:

„... Устанак је био спроведен по целој територији Црне Горе. Успеха је било свуда, а највише у крајевима где није било комуниста. Акцијама су руководили југословенски официри, којима су комунисти где год су могли правили сметње желећи да их компромитују било каквим неуспехом”¹⁸.

Југословенска историографија је дала научну анализу ових догађаја, па је овдје нећемо понављати.

Више аутора анализира и упоређује устанак у Србији и Црној Гори са устанком у Хрватској. У Србији и Црној Гори нико није ни помишљао на биолошко истребљење Срба, као што је то био случај у Хрватској, тј. у НДХ. Поједини аутори истичу да се у Србији радило о „спонтаном народном револту”, а други то не прихватају и наглашавају да су оружане акције у знаку револта „синхронизоване, тј. спонтане и истовремене”. У Црној Гори се брани „национална идеја идентификована с чашћу”, док у НДХ првенствено животи. У Србији су припреме за отпор и акције двије радње временски одвојене: идеја отпора спонтана, али акције систематски припремане. „То је био процес који је трајао скоро пола године. Он би остао у припремној фази и даље да се нису наметнули комунисти, који су одмах после 22. јуна

¹⁶ Вукашин Р. Перовић, н. д. књ. I, св. 2, стр. 92—93

¹⁷ Исто, стр. 97.

¹⁸ Исто, стр. 97—98.

1941. прешли плански на терористичке акције; пропагандну активност и отимање о народ оран за борбу”.¹⁹

Издвајањем Слијепчевићеве монологије „Југославија уочи и за време другог светског рата” (Минхен, 1978) настојимо само да укажемо да је у овој емигрантској литератури било покушаја да се прегледно и систематично, на страниј, емигрантској и НОП-овској литератури, коришћењем окупаторских извора, прикаже цјеловита историја Југославије, у преломном раздобљу кризе „прве” и рабања „друге” Југославије, и то у свјетлости сукоба сукобљених покрета. По Слијепчевићу, устанак 13. јула 1941. године је био „национални устанак против Италијана који су хтели да прогласе независну Црну Гору, што нису желели ни националисти (осим мале групе „Зеленаша”), ни комунисти”.²⁰ Мислимо да би устанак било боље назвати „народним” те га посматрати као дио далеко шире замишљене и јединствене акције комуниста за цио југословенски простор, с тим што је Петровданска скупштина била тек фитиљ.

Слијепчевић сматра да је главно обиљежје црногорског четништва био „борбени антикомунизам”, који је настао из „пружања отпора комунистичком терору”.²¹ Ова оцјена морала би да испита и друге узроке понашања црногорских четника: ко му је дао такву ноту, колико је на то утицала борба за престиж, погрешке комуниста које су ишле на руку усљед патријархалних схватања и њихових скрнављења, па и сама улога Драже Михаиловића 1942. године у Црној Гори, покриће за помоћ од окупатора итд.

„Борбени антикомунизам остао је до краја битна особина четника Црне Горе”, истиче Слијепчевић. У почетку су се четници у Црној Гори организовали сами на челу са неколико национално оријентисаних активних официра. Тек касније они су дошли под команду генерала Михаиловића. Октобра 1941. Михаиловић је поставио капетана Павла И. Ђуришића „за команданта свих снага четничких одреда југословенска војске за срезове: Андријевички, Берански, Бјелополски, Пријепољски, Пљеваљски и Колашински са Барском и Бућевском општином”. Михаиловић је 28. децембра 1941. године, поставио генералштабног мајора Ђорђа Лашића за команданта свих четничких одреда „за цијелу област Црне Горе”. Касније се, поред Баја Станишића, Лашића и Ђуришића, појавио и генерал Блажо Ђукановић „као командант оружаних снага Драже Михаиловића у Црној Гори, које ће водити борбу против партизана”. У том смислу је генерал Ђукановић „створио споразум са Пирциом Биролијем”. Matteo I. Milazzo каже да су Ђукановић и Трифуновић — Бирчанин ријешили у прољеће 1942. године да се ставе под Михаиловићеву команду.²²

¹⁹ Др Ђоко Слијепчевић, н. д. стр. 446.

²⁰ Исто, стр. 439.

Мислимо да би устанак било боље назвати „народним”, те га

²¹ Исто, стр. 440 и 446.

²² Вукосав Радовић, н. д. стр. 448.

Према Слијепчевићу, главна идеолошко-политичка оријентација четника у Црној Гори била је и остала антикомунистичка, за разлику од изван окупираних подручја Србије гдје је била „најважнија борба за очување биолошког опстанка српског народа“.

У књизи Слијепчевића налазимо анализу колаборационизма Драже Михаиловића, која нигдје тако у овој литератури није разоткривена. Ријеч је о нетрпељивости Драже Михаиловића према Милану Недићу и Димитрију Љотићу и обратно. О међусобним оптуживањима говори писмо Радована О. Миљковића од 2. маја 1944. године, упућено мајору Драгославу Рачићу поводом памлета „Љотићевштина“, аутора Јанка Д. Туфегџића, шефа пропаганде Рачићевог Церско-мајевичког корпуса. У њему стоји:

„Из писања ваше штампе и из говора ваших присталица у позадини истиче се увек као наш неопростиви грех сарадња са окупатором. Зашто ми сарађујемо, како сарађујемо, под каквим условим сарађујемо и ради чега? То је опширно питање о коме бисмо могли дуго разговарати, али овде не можемо, нити би то имало икаквог смисла. Најбитнија ствар на вашој страни недостаје да би ви то питање разумели: добра воља и одсуство предрасуда о нама. Али вам скрећем пажњу на чињеницу да антикомунистички борци српски у Црној Гори и у Старом Расу, и у Босни и Херцеговини, и у Славонији и Далмацији исто тако сарађују са Немцима. Па чак и ви из организације Драже Михаиловића пребројите се колико вас је који нисте сарађивали. У садањим великим борбама са комунистима, као и прошлог лета и јесени, пре, за време и после нашега ‚Мажестик-споразума‘ са командантом Југо-Истока, који је ступио на снагу 1. децембра 1943. године, свагда сте се, хтели или не хтели, ослањали на окупатора, када су борбе са комунистима биле веће“.²³

Ни у овој врсти литературе не могу да се избјегну непровјерене тезе да је, наводно, на Цетињу радио најприје са Италијанима, а затим са „Њемцима пољски комуниста Ђорђевић Москитевич, члан НКВД. Када су партизани заузели Цетиње он је имао власт у својим рукама и издавао наређења и самоме Блажу Јовановићу“?²⁴

Устанак успутно помиње и краљ Петар II у својим мемоарима „Живот једног краља. Мемоари Петра II Караборђевића“, који тим поводом каже:

“У 1941. моји слободарски Срби, Хрвати и Словенци поново су изабрали да иду путем истине: нити да преговарају нити да се покоре тиранима. Границе моје земље су широке, а време за припрему је било кратко, борба неравноправна: није могла дуго да траје, али југословенски примери моралне храбрости и отпора силама Осовине већ доносе плодове и оставили су своје обе-

²³ Др Ђоко Слијепчевић, н. д. стр. 448.

²⁴ Исто, стр. 559.

лежје у историји. Мој народ се борио са великом храброшћу и дух отпора је још жив.“²⁵

Поменуто питање о приоритету у народном отпору и грађанском рату на тлу Црне Горе опширније третира др Радоје Вукчевић („На страшном суду“). Он реконструира поједине битке на Кошћелама, Вирпазару, Црногорском приморју, долини Зете итд. Наглашава изузетну улогу каснијих четничких команданата: капетанат Јакова Кусовца, као стратега битке и побједи над италијанским батаљоном „Duca od Oaste“, у Црмници и Приморју капетана Јакше Новаковића, у Бјелопавлићима пуковника Баја Станишића, потцјењујући и сасвим минимизирајући улогу Пека Дапчевића (друге личности и не помиње) и комуниста који су остали у заклону, у „дубокој позадини чекали исход борбе“.²⁶ Аналитичка реконструкција ових битака код Ђура Вујовића, Батрића Јовановића, Радоја Пајовића и других црногорских историчара, показује друкчију слику ових борби у току устанка. Наравно, они не занемарују улогу поменутих југословенских официра, односно „официра националне војске“.

Ни у једном од емигрантских списа антикомунистичка нота није дошла до израза као у књизи „Грађански рат у Србији“ (1941—1945) Бор. М. Караџића. У питању је позната пропаганда о комунистима као дефетистичким снагама 1941. године, филонацистичким ставовима комуниста, њиховој анационалности и терористичком антисрпском духу. Ту се могу наћи наводни споразум Моше Пијаде и представника усташког покрета Стипе Јавора из 1937. године о „заједничкој акцији на рушењу и распарчавању Југославије“. капитулантски став комуниста у априлском рату, усташко убацивање Јосипа Броза Тита у Србији с позивом на енглеског дипломату и обавјештајца Стивена Клисолда, који пише како су се Павелић и Кватерник о томе договорили. Према овом извору, Дидо Кватерник је Анти Павелићу рекао: „Ти се сећаш како је Лењин дошао до подигне револуцију у Русији. Немци су га пропустили преко своје земље у једном плумбираном вагону. Ми не бисмо могли да нађемо драгоцени експорт за Србију од Тита. Срби ће имати да плаћају за то следећих двадесет година“.²⁷

Ова литература не би била комплетна и када не би везала српске комунисте за Нијемце 1941. године и наводи став српске партије (занимљив је позив на извор — Архив Димитрија Љотића) да се сви комунисти који знају њемачки језик ставе у службу Нијемаца како би будно могли пратити рад непријатеља — комуниста. Ова теза се изводи из чињенице да Италијани и Нијемци у Србији нијесу прогонили комунисте до 22. јуна 1941. године, то јест сигнала „Интернационала“ који треба да дође из Бер-

²⁵ Живот једног краља. Мемоари Петра II Карађорђевића, Београд, 1990, стр. 153.

²⁶ Др Радоје Вукчевић, На страшном суду, Чикаго, 1968, стр. 132—133.

²⁷ Бор. М. Карапанџић, Грађански рат у Србији (1941—1945), Пливланд, Охајо, Сједињене Америчке Државе, 1958, стр. 16—17.

лина. Комунисти су гоњени у НДХ од почетка, али у Србији нијесу, јер се на снази налазио споразум Рибентроп-Молотов, а на другој страни картотека Специјалне полиције је била уништена послје 27. марта 1941. и налазила се на реконструкцији код шефа Гестапоа у Берлину — Милера.²⁸

Наша историографија није до сада битније расвијетлила проблем људских жртава и материјалне штете у тринаестојулском устанку 1941. године. Нешто података о томе налазимо и у емигрантској литератури. Ако их упоређујемо са до сада саопштеним код нас, најприближнији су они које саопштава др Радоје Вукчевић у „Страшном суду“. По њему, Италијани су у борбама у јулу и августу имали у Црној Гори око 800 погинулих и 1.500 рањених војника и официра, а број разоружаних прелазио је осам хиљада. У италијанском противнападу порушено је много кућа и села, а нарочито је страдала Ријека Црнојевића, као и сва села од Ријеке Црнојевића до Вирпазара и Бара, као и села у околини Подгорице, Никшића, Берана и Плава. Процјењује се да је у овом италијанском противудару попаљено и разорено преко 2.500 домова или кућа, око хиљаду људи је на смрт осуђено и преко двије хиљаде одведено у затворе и логоре. Све се ово поткрепује познатом италијанском прокламацијом казнене експедиције од 22. јула 1941. године: „Не смијете имати сажаљења према народу, чију сте земљу окупирали. Своју трагедију сами су хтјели и заслужили. Рат је рат, и он има своје неумитне законе. Био би злочин бити милостив према онима, који су расчеречили „Месину“, нашу дивизију црних кошуља“.²⁹

Подаци о устаничким жртвама су у великој диспропорцији. Док Батрић Јовановић³⁰ и други црногорски историчари пишу о 72 погинула и 53 рањена борца, Генералштаб копнене војске Италије помиње 5.000 мртвих и 7.000 рањених,³¹ а Милан Бандовић у „Књизи о Дражи“³² говори да је на црногорској страни било дванаест до петнаест хиљада мртвих и рањених и око десет хиљада послатих на принудни рад. Нема сумње да је ријеч о непровјереним и олако саопштеним „подацима“, којима се наглашава снага народног отпора против италијанског настојања да створи посебну црногорску државу.

XXX

Емигрантска историографска публицистика, иако су је стварали интелектуалци, људи од пера, полиглоте, који су користили нашу и инострану грађу и литературу, одише субјективним и идеолошко-политичким набојем. Сви су они учесници догађаја које обрађују и њихов суд добрим дијелом зависи од уче-

²⁸ Исто, стр. 57.

²⁹ Радоје Вукчевић, н. д. стр. 135—136.

³⁰ Батрић Јовановић, Тринаестојулски устанак, Београд, 1984, стр. 213.

³¹ Исто, стр. 213.

³² „Књига о Дражи“, Милан Бандовић, н. д. стр. 75.

шћа у тим збивањима. И овдје се потврдило да ма колико се учесник уздигне изнад догађаја, он у томе, углавном, не успијева. Њихова осматрачница није била нарочито високо постављена, па је наглашен субјективизам и идеологицизам. Основно гесло скоро свих аутора ових радова је да су имали право да се појаве тамо гдје су се појавили, као борци за национално ослобођење, а да је сарадња са окупаторима била само изнуђена тактичка варка у борби за „спас отаџбине“. Једнострано и пристрасно приказивање и своје и општесвјетске стварности, каква је била на простору Југославије у току другог свјетског рата, а нарочито мјесто и улога народноослободилачког покрета, чини битно обиљежје ових радова. Иако многи од њих истичу да пишу *via facti*, тешко се отети увјерењу да већина то ради по унапријед утврђеном плану. Има, истина, и оних других, малобројних, који коректно презентирају изворе. НОП се третира као комунистички покрет отпора у борби за освајање власти, а четнички се, такође, третира као покрет отпора против окупатора за национално ослобођење земље. За разлаз партизана и четника оптужују се партизани, као и за међусобне обрачунае који су све више прерастали у грађански рат. И четнички и партизански покрет третирају се, иако у различитој мјери, као „војно-политички експозитуре оних великих сила, које су се налазиле у рату са окупаторима Југославије, коју су оставили на цедилу када јој је требало помоћи војнички“.

Слабост ове анализе је у објективној чињеници што је емигрантска литература, углавном, усмјерена на Србију, на покрет Драже Михаиловића, Милана Недића и Димитрија Љотића, а далеко мање на Црну Гору, геноцид над Србима у НДХ. Осим тога, нијесам успио да набавим и проучим књиге и списе из редова емиграната које се односе на Црну Гору. Циљ је, међутим, да се покаже како су прошла времена када је језа хватала од овакве литературе, која је имала третман „фонда забрањене књиге“. Анализа показује да емигрантска литература тешко може издржати у суочавању са изворима и сјећањима друге стране. Једноставно, треба одбацити ненаучно и сектаристичко раније схватање власти да „*Grecs sunt, non legunt*“. Разумљиво је да ову литературу треба користити када даје вриједне чињенице које служе разоткривању истине, као што се то ради у науци. Тако је она и до сада коришћена у радовима наших историчара. Подсјетимо на Ј. Марјановића, Радоја Пајовића и друге. На другој страни, позивом на изворе лако опадају идеолошки клишеи и разне стереотипне тврдње идеолошки одређене. Поступак историчара увијек се заснивао на прибирању и укрштању извора најразноврснијег поријекла. Сличан је случај и са различитим концепцијама које се у овој литератури сријећу: потребно их је расчлањивати уз помоћ утврђених чињеница и видјети колико су једностране ако су једностране, на којим сазнањима почивају, јесу ли идеолошки отисак или зрео научни поглед чињенички заснован. Емигрантска литература, као и она

литература наших писаца која је настајала педесетих година, полази код нове генерације историчара на преиспитивање. Одавно је познато у историјској методологији да су историјске чињенице непромјениве, али да се оне не морају подударати са историографским тумачењима. У сваком случају, у концептуалном оквиру ранијих историчара преовладала је побједничка слика без улажења у све слојевитости тих великих догађаја, жртава и страдања, одмјеравања циљева и идеала са посљедицама што научна пројекција не подноси као превише једностран отисак који више не занима ни побједнике оптерећене бременом свога дјела у распадању.

Branislav Kovačević

EMIGRANTS LITERATURE DEALING WITH 13th JULY'S

S u m m a r y

Emigrants literature treating revolutionary process and its degradation in Yugoslavia belongs before long to the fund of forbidden books. For the science of „*Audiat et altera pars*”, that is because of the fact dealing with events „on the other side of barricade”. About 13th July's uprising, if we abstract ideologic interpretation, unobjectivity and one-sidedness, for science is significant to clarify events from „their camp” dealing with reasons, character and process of the uprising, its leaders, place and role of Yugoslav Communist party etc. Organizing and leading role of communists is negated and their social-revolutionary target is stressed. Toward this literature, communists have used national idea for the beginning of struggle and succeeded to utilize national uprising for their targets.